

Metodoloogilis-keeleteaduslikke arutlusi

(„Filoloogia teelahkmel“)

HALDUR ÕIM

Selle seisukohavõtu kirjutamise ajaks on Asta Õimu algatatud diskussioon («Keel ja Kirjandus» 1993, nr. 6) jätkunud läbi kuue numbrini. Ja ehkki avaartikkel oli päris mitmetahuline, on peaaegu ainsaks järgnevaid kirjutisi kokkuhaakivaks teemaks saanud küsimus «kust ja kuidas saada raha?». Suurel määral on see seletatav Kristiina Rossi poolt sõnastatud vaimuka mõkude ja mõlakate vastandusega («Keel ja Kirjandus» 1993, nr. 7), kus filoloogide samastamine sünnipäraste mõkudega teadvustas neile rahaasjades valitsevaid ohte kindlasti väga reljeefselt. Kuid arvata on, et mitte ainult sellega. Raha ja selle hankimise võimalused lihtsalt on kogu meie tänapäeva elu keskne probleem. Aga just sellepärast ei olegi põhjust — ega sügavat mõtet — sellest teha filoloogilises ajakirjas kulgeva filoloogide omavahelise mõttevahetuse peateemat.

Kuna see teema on juba kõne all, ütleksin siiski ka oma arvamuse siin kohe välja. Tõsi, põhilises osas on selle, mida ma sest küsimusest arvan, Jaan Ross oma kirjutises juba ära öelnud («Keel ja Kirjandus» 1993, nr. 8). Lühidalt: ma lihtsalt ei usu, et filoloogi kui niisugust tänapäeval ligilähedaseltki mõkuga saaks samastada. Rahaasjades õpitakse kiiresti. Kuuldavasti on humanitaaride poolt Eesti Teadusfondilt (ETF) 1994. a. uurimistoetusteks küsilud miljoneid kroone ning 1993. ja 1994. aasta erinevad selles suhtes nagu maa ja taevas.

Teine küsimus on — ja siin peame alguses tõesti kõva häält tegema —, et meie riigis ja ühiskonnas oleks piisavalt normaalseid kohti, kust raha küsida. Et oleks fondide paljusus ja suuremate fondide puhul (nagu praegu ETF) kehtiksid rahajagamisel avalikustatud põhimõtted ja proportsioonid, mis välistaksid erapoolikuse ja konkreetsete isikute liiga suure mõjuvõimu. (Sulgudes olgu märgitud: ma ei taha siin võidelda isiksuste rolliga teaduses. Eesti mastaapides sõltub konkreetsetest teadusisiksustest palju ja muldugi ka positiivses mõttes. See, mille vastu tuleb olla, on mitmete adusliku mõjuvõimu sissetoomine teaduspoliitikasse.)

Kuid peamine, millele järgnevas tahan keskenduda, seisneb muus. Eesti filoloogia on teelahkmel ka teises mõttes. Mitte ainult organisatsioonilises, vaid ka oma vaimse suunitluse üle otsustamise mõttes. Mitte ainult selles mõttes, mida teha ja kust selleks vahendeid saada, vaid ka selles mõttes, kuidas teha ja olla, et uutes oludes teaduse napp püsima jääda.

Siin tahaksin kohe teha põhimõttelise kitsenduse. Ma ei ole kompetentne rääkima kogu eesti filoloogiast. Järgnev puudutab peaaegu täielikult vaid keeleteadust.

Varasematest kirjutistest paistab välja, et eesti keeleteaduse (nagu ka kogu filoloogia) põhilisi probleeme on uurimistöö tulemuslikkus, kusjuures tulemuste all peetakse esmajärjekorras silmas publitseeritud tulemusi. Ilse Lehiste teeb seejuures kindlat vahet tulemuste kvantiteedi ja kvaliteedi vahel.

Ma tahan siin teadvustada asjaolu, et keeleteaduslikul uurimistööol on tulemuslikkuse kõrval veel üks dimensioon, ja selle dimensiooni järgi on meie keeleteaduse seis võrdlemisi vilets. Meil on nimelt puudu terve uurimistöö lüli: Eestis praktiliselt ei ole üldkeeleteadusliku, täpsemalt öeldes teoreetilise-keeleteadusliku suunitlusega uurimistöö traditsiooni. See aga on puudujääk, millest minu arvates saavad alguse mitmed muud hädad. Ma teen meelega vahet üldkeeleteaduse ja teoreetilise keeleteaduse vahel. Üldkeeleteadus on üldse ähmane mõiste, ma ei oska seda senini täpselt sisustada. Teoreetiline keeleteadus on hoopis selgepiirilisem — see tegeleb keeleteooriaga, keelte kirjeldamise mõistete ja meetoditega teoreetilisel tasemel.

Üldkeeleteadusega ei pea (vist) sugugi iga keeleteadlane (= keeleteadur/keelekirjeldaja) tegelema. Keeleteooriaga oma ainevalla vaatenurgast aga küll. Ja just see on olnud meie keeleteaduse kõige nõrgem lüli.

Rootsi teadlaste ekspertiisis Eesti keeleteadusele öeldakse kiitvaid sõnu meie teoreetilise keeleteaduse arengu kohta. Aga see liin on elanud nagu omaette elu, lahus tegelikust eesti keele alastest uurimistööst, kui üksikud erandid välja arvata.

Toon oma mõttekäigu selgitamiseks näite.

1987. aastal («Keeles ja Kirjanduses» nr. 3) avaldatud ülevaates «Eesti keele uurimise *status quo*: lünki ja väljavaateid» toob Huno Rätsep ühe suure lüngana eesti keeleteaduses esile ulatuslikumate sõnavara uurimuste puudumise: «Siin on valge laik valge laigu kõrval. Pole ulatuslikumaid uurimusi sünonüümidest ja homonüümidest, polüseemiast ega keskestest tähendusväljadest eesti keeles» (lk. 132).

See väide peab paika ka täna. Vahepealsete aastate jooksul pole suurt midagi muutunud. Ja seda olukorras, kus faktiliselt lõviosa eesti keele uurijatest tegeleb sõnavaraga, kus kõige ulatuslikumad projektid on sõnavaraprojektid: murdesõnaraamat, seletav sõnaraamat, kakskeelised sõnaraamatud, terminoloogiasõnastikud... On ilmunud A. Oimu «Sünonüümisõnastik» ja «Fraseoloogiasõnaraamat». Tartu Ülikooli eesti keele kateedris (praeguses eesti keele õppetoolis) on mäletamata aegadest tegeldud vana kirjakeele sõnavaraga.

Miks selle töö kõrvalt ja selle najal ei ole sündinud teoreetiliste üldistustega uurimusi, mis avaksid eesti keele spetsiifilise tähendusmaailma, tooksid esile sünonüümia ja polüseemia seaduspärasusi?

Kas ei olegi sügavaim põhjus selles, et vastavatel projektidel ja uurimistööol tervikuna puudub teoreetiline, mõtestav raam? Ilma sellise raamita ei sünni ka ideid selle kohta, mida ja kuidas üldse uurida, millele tähelepanu pöörata, mida taotleda. Kui neid ei ole, siis ongi sõnavaraga tegeleja lõppunelm «üks suur-suur sõnaraamat».

Selle taga — teoreetilise, mõtestava raami puudumise taga konkreetse materjaliga töötamisel — on aga omakorda, nagu juba eespool ütlesin, vastava teoreetilise-keeleteadusliku mõtlemise traditsiooni puudumine ena-

mikus eesti keele uurimise aladest. See traditsioon tuleb luua. See peaks kindlasti olema üks teelahkmelt välja viivaid harusid.

Suurte ja pikaajaliste «materjaliprojektide» raames tuleb pidevalt ellu kutsuda mobiilseid uurimisprojekte, millel on selgelt sõnastatud uurimuslik eesmärk, ja sellel viimasel läbimõeldud ja tunnetatud teoreetiline baas. Neile projektidele võib taotleda lisarahasid ja grante kodu- ja välismaalt ja küllap neid ka saab. Teoreetilise keeleteaduse üksikud harud ja ideed on praegu maailmas võrdlemisi minev kaup. Olen kindel, et sellised uurimisprojektid lahendavad nagu iseenesest ka meie keeleteadlaste seni suurimana näiva probleemi — publitseerimise probleemi.

Eesti keele teadusliku grammatika koostamine/kirjutamine sobib tegelikult positiivseks näiteks sellise lähenemise viljakusest. Teaduslik grammatika ei ole sõnaraamat, seda ei saanud teha ilma kindla teoreetilise kontseptsioonita. Ja sel pinnal on viimasel ajal kas või «Keeles ja Kirjanduses» ilmunud lausa röömustavaid teoreetiliste ambitsioonidega eesti keele probleemide käsitlusi. Kuid ka siin on kahtlemata veel palju enamaks ruumi. Maailm pakub praegu rohkem kui kunagi varem teoreetilisi suundi ja ideid, mida eesti keele materjali kaudu uurida, katsetada, illustreerida, empiiriliselt sisustada. Seda nii, et selle kaudu jõuame ka eesti keele mõistmises uue kvaliteedi juurde.

Olukord ei muutu enne, kui teoreetilise kirjandusega kursis olemine, teoreetiliste ideede jälgimine ja arutamine saavad keeleteadlaste igapäevatöö osaks. Ka siin tuleb murda «keskpärasuse raevukas ringkaitse» (Mati Hint). Seni ei ole miski teooriaga tegelemist soodustanud. Selle eest palka ei makstud. Pingutavat lisamõttetööd nõuab see aga küll.

Kuid kui (lisa)raha makstakse kindlate projektide eest ja iga projekti hindamise üks parameetreid on selle lülitumine üldisesse teadusprotsessi, selle haakumine mujal maailmas viljeldava uurimistööga, siis, ma usun küll, kujunevad ümber ka arusaamad, väärtused ja huvid.

Oeldu käib võrdselt nii Eesti Keele Instituudi kui ka kõrgkoolide (eelkõige muidugi Tartu Ülikooli) keeleteadlaste kohta. Ja mulle näib, et selliste mobiilsete uurimisprojektide harrastamine võib olla üks kindlaim ja loomulikuma mooduseid ülikooli ja Teaduste Akadeemia institutide (antud juhul EKI) töö tegelikuks ühendamiseks.

Pakutud «teeharul» on üks tahk, mida ei saa siin puudutamata jätta. Kui teoreetilise keeleteaduse kaal peab uurimistöös suurenema, siis peab seda tulevastele uurijatele ka kusagil õpetatama.

Tartu Ülikoolis on olemas üldkeeleteaduse õppetool 1992. aastast. See koosneb seni siiski vaid 1,25 õppejõust ja ühest laborandist. Eesti filoloogidele loetakse kaht üldkeeleteaduslikku põhikursust («Sissejuhatuse üldkeeleteadusesse» ja «Keeleteooria»). Nii on see faktiliselt aastakümneid olnud. Üldkeeleteaduse (olgu nüüd selle nime all, teoreetiline keeleteadus kuulub kindlasti ka selle alla) õpetamine tuleb viia eriala tasemele, alguses vähemalt alamastme või keskastme, s. o. 15—30 õppenädala ulatuses. Peaks olema loomulik, et keelele orienteeruvad üliõpilased, eriti aga magistriõppele orienteerujad (sealt aga tulevad eesti keele tulevased uurijad), käiksid ka selle läbi. Paari üldkursuse raames jõuab vaid põhilised tänapäeva keeleteaduse suunad ja mõisted «läbi ratsutada», reaalsest uurimistööst mingit pilti ei saa.

Põhiline raskus selle idee realiseerimisel on muidugi inimeste leidmises. Mitte niivõrd reaalses piisavalt kompetentsetes/võimekates inimestes — selliseid inimesi, keda angažeerida mingi konkreetse kursuse lugemiseks, leiaks ülikoolist ja EKI-st ühtekokku piisavalt, et üldkeeleteaduse õpetust käivitada. Aga need inimesed on praegu muude töödega, ülikoolis muude õppetoolide kursuste lugemisega hõivatud. Keegi peaks siis tollele tööle nende asemel ära tegema. Ja see tähendab ikkagi uusi inimesi (töökohti). Nii et lõpuks taandub see küsimus siiski rahale.

Ja lõpetuseks tahaksin peatuda veel ühel siin tõstatatud probleemide lahendamise otseselt seostuval ettevõtmisel. Meile on vaja korralikku, rahvusvahelise staatusega ja oma kindla teoreetilise orientatsiooniga ajakirja. Rahvusvaheline staatus tähendab eelkõige seda, et kaastööde avaldamine põhineb rahvusvaheliselt tunnustatud retsensentide süsteemilisel kasutamisel. Ja rahvusvaheliseks levikuks peab ajakirjas avaldatavate tööde keel olema vastav: kõne alla tulevad vist ainult inglise ja saksa keel.

Sellise väljaande asutamise võimalused on Tartu Ülikoolis (eesti filoloogia osakonnas) põgusalt kõne all olnud. Ülikooli juhtkond on ilmutanud valmisolekut üritust toetada. Kuid see on ettevõtmine, mis nõuab palju enamat kui raha leidmine ja paari inimese huvitatus.

Tuleb leida retsensentide ring, läbi mõelda ajakirja võimalik profiil, temaatika, võimalik autorkond ja lugejaskond. Teisiti öeldes, tuleb leida oma nišš ja see endale reaalse tegevusega tagada. Siin on teretulnud igasugused ideed ja initsiatiivid.

Ise tahaksin aktualiseerida ühe idee. Eesti praegust positsiooni kasutades võiks see ajakiri olla keeleteaduslik-(filoloogilis-)teoreetilise mõtte vahendajaks Ida ja Lääne vahel. See võiks olla üks tema niši iseärasusi. Seda nii lugejaskonna (turu) kui ka autorkonna mõttes.

Endise Nõukogude Liidu, eriti aga Venemaa suuremate keskuste (Moskva, Leningradi) tase teoreetilise keeleteaduse ja selle rakenduste üksikutes valdkondades ei olnud vilets ega ole seda ka praegu: nn. Moskva koolkond semantikas, keele ja loogika suhete uurimine, psühholingvistika, tehisintellekti orientatsiooniga kognitiivsed uurimused, kindlasti veel mitmed valdkonnad, mida ma ei tunne.

Meie varasematel aastatel loodud kontaktid ja suhted sealsete teadlastega on, tänu jumalale, veel säilinud. Miks mitte üritada neid ära kasutada. Venemaal läheb kindlasti veel palju aega, enne kui regulaarne ja otsene kultuuri- ja teadusalane infovahetus praeguse Läänega välja kujuneb. Mul on tunne, et me suudaksime selle kiiremini korraldada.